

Ryszard BENDER

Polonica dziewiętnastowieczne w Archiwum Watykańskim

Źródła watykańskie dotyczące spraw polskich w XIX w. znane były do niedawna jedynie z okresu do 1 czerwca 1846 r. Najwięcej informacji o nich i ich dotychczasowym wykorzystaniu przynoszą prace Mieczysława Żywczyńskiego¹, z których dowiadujemy się też, że z niedostępnych źródeł okresu późniejszego korzystały zaledwie jednostki, przede wszystkim zaś o. Adrien Boudou, jezuita². Obecnie Archiwum Watykańskie dostępne jest dla historyków także za okres pontyfikatu Piusa IX, tj. do początku 1878 r. Korzystają już z tych archiwaliów historycy różnych narodowości, także słowiańscy, w małym natomiast stopniu Polacy. Pojawiają się też pierwsze publikacje o sprawach polskich oparte na tych źródłach³.

W Rzymie Institutum Studiorum Ecclesiasticorum kierowane do niedawna przez ks. dra Eugeniusza Reczka, a obecnie przez ks. mgra Hieronima Fokcińskiego, stawia sobie m. in. za zadanie mikrofilmowanie materiałów dotyczących Polski z Archiwum Watykańskiego. Mikrofilmowane są przede wszystkim źródła w jakiś sposób związane z problematyką kościelną, ale nie tylko. W odniesieniu do XIX w. zgromadzono tam ponad 15 000 klatek mikrofilmów z akt zespołu Sekretariatu Stanu i około 2 000 z zespołu Epistolae ad Principes⁴. Obejmują one lata 1861–1895⁵, a więc dotyczą nie tylko panowania Piusa IX, lecz także większej części pontyfikatu Leona XIII, dotychczas, jeśli idzie o źródła, oficjalnie dla badaczy niedostępne. W mikrofilmach tych zawarte są, oprócz corocznych woluminów Epistolae ad Principes z lat 1861–1895, akta z woluminów Sekretariatu Stanu (Segreteria di Stato, Affari Ecclesiastici Straordinari) (ich sygnatury zob. tab. na s. 208).

Cóż zawierają akta watykańskiego Sekretariatu Stanu z tak burzliwego dla naszych dziejów okresu? Może jednak lepiej powiedzieć najpierw czego one nie zawierają. Nie ma np. w nich śladu jakiegokolwiek korespondencji Sekretariatu Stanu w sprawie wydarzeń rozgrywających się w 1861 r. Informacje o manifestacjach patriotyczno-religijnych musiały docierać do Watykanu. Nie prowadzono jednak na ten temat, za pośrednictwem Sekretariatu Stanu, wymiany zdań z zainteresowanymi rządami lub ich przedsta-

¹ M. Żywczyński, *Geneza i następstwa encykliki Cum primum z 9 VI 1832 r. Watykan i sprawa polska w latach 1830–1837*, Warszawa 1935; tenże, *Z badań i literatury o Kościele katolickim w Rosji i Królestwie Polskim w wieku XIX*, *Nova Polonia Sacra* 3 (1939), s. 100–140.

² A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu*, t. I, Kraków 1928; t. II, Kraków 1930.

³ S. Olszamowska-Skowrońska, *Pie IX et l'Eglise Catholique en Pologne. La suppression des diocèses catholiques par le gouvernement russe après l'insurrection de 1863–4 (1866–1869)*, *Antemurale* 9 (1965), s. 41–130; H. Fassbender, *Intervention de Ledóchowski, nonce à Bruxelles, en faveur de l'Église de Pologne (juin 1862)*, *Archivum Historiae Pontificiae* 1969, nr 7, s. 379–399.

⁴ Mikrofilmy powyższe są obecnie także w Zakładzie Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

⁵ Pewne ogólne informacje o tych aktach można znaleźć w pracy: K. A. Fink, *Das vatikanische Archiv*, Rom 1951.

Rok	Rubr.	Fasc.	Rok	Rubr.	Fasc.	Rok	Rubr.	Fasc.	Rok	Rubr.	Fasc.
1861	268	—	1867	284	4	1873	220	1	1877	1	1
1862	248	2	1867	295	—	1873	220	2	1877	1	7
1862	268	—	1867	118	1	1873	220	3	1877	1	10
1862	284	1	1867	118	2	1873	247	1	1877	1	11
1862	284	2	1867	118	3	1873	247	2	1877	1	12
1862	284	3	1867	118	4	1873	247	3	1877	1	13
1862	165	4	1867	260	—	1873	247	4	1877	284	3
1862	241	4	1867	268	—	1873	247	5	1877	284	4
1862	284	4	1867	269	—	1873	268	—	1877	284	5
1862	165	3	1867	283	—	1873	284	1	1877	284	6
1862	Rusia	3	1868	247	1	1873	284	2	1877	165	1
1863	268	—	1868	247	2	1873	284	3	1877	165	3
1863	269	—	1868	295	—	1873	284	4	1877	165	4
1863	247	2	1868	268	—	1874	247	1	1877	165	5
1863	247	3	1868	269	—	1874	247	2	1877	165	8
1863	247	4	1868	283	1	1874	247	3	1878	268	—
1863	247	5	1868	283	2	1874	247	4	1878	165	1
1863	165	10	1869	247	1	1874	268	—	1878	165	6
1863	165	11	1869	247	2	1875	1	2	1879	165	—
1863	165	13	1869	247	3	1875	247	1	1880	165	—
1864	165	6	1869	269	—	1875	247	2	1880	268	—
1864	165	5	1869	284	1	1875	247	3	1881	165	—
1864	165	8	1869	284	2	1875	247	4	1881	268	—
1864	295	1	1869	284	3	1875	247	5	1882	268	—
1864	295	2	1869	284	4	1875	247	6	1883	283	—
1864	284	1	1869	284	5	1875	247	7	1884	268	—
1864	284	2	1869	284	6	1875	268	—	1884	269	—
1864	284	3	1869	247	4	1876	247	1	1887	269	—
1864	268	—	1869	247	5	1876	247	2	1888	268	—
1864	269	—	1869	247	6	1876	247	3	1888	269	—
1865	247	1	1869	247	7	1876	247	6	1888	283	—
1865	247	2	1870	247	1	1876	247	7	1889	268	—
1865	268	—	1870	247	2	1876	247	8	1889	283	—
1865	283	1	1870	269	1	1876	247	9	1889	269	—
1865	283	2	1871	247	2	1876	247	4	1890	268	—
1865	284	2	1871	247	3	1876	247	5	1890	269	—
1866	1	—	1871	247	4	1876	268	—	1890	283	—
1866	247	2	1871	268	—	1876	284	2	1891	268	—
1866	247	3	1871	269	—	1876	284	3	1891	269	—
1866	247	1	1872	247	1	1876	284	4	1892	283	—
1866	283	1	1872	247	3	1876	165	5	1892	280	—
1866	283	2	1872	268	—	1876	220	1	1893	268	—
1866	3	—	1872	284	5	1876	223	3	1893	247	—
1866	284	2	1872	267	2	1877	1	15	1893	269	—
1867	247	1	1872	269	—	1877	247	1	1894	269	—
1867	247	2	1872	284	5	1877	247	2	1894	283	—
1867	247	3	1873	165	1	1877	247	3	1894	280	—
1867	247	4	1873	165	2	1877	247	4	1894	247	—
1867	283	1	1873	165	4	1877	247	6	1894	268	—
1867	284	1	1873	165	9	1877	268	—	1895	165	715

wicielstwami dyplomatycznymi. Pierwsze wiadomości o manifestacjach w Królestwie Polskim, spotykane w aktach Sekretariatu Stanu, pochodzą z początku 1862 r. Wówczas, gdy się okazało, że wypadki zaistniałe w Polsce zaniepokoiły carat, doszło do wzajemnej wymiany korespondencji na ich temat. W tym samym czasie wzrosło również zainteresowanie rosyjskich czynników rządowych emigrantami polskimi przebywającymi w Rzymie lub udającymi się tamże. Od czasu do czasu miała więc miejsce na ich temat wymiana informacji między przedstawicielstwem rosyjskim przy Watykanie i jej kierownikiem Kisielowem a Sekre-

tariatem Stanu. Przedstawicielstwo rosyjskie występowało też do Stolicy Apostolskiej w sprawach związanych z obsadą stolic biskupich. Natomiast od 1860 r. aż po 1875 r., a nawet i nieco później, trwa nasilona korespondencja dotycząca diecezji unickiej w Chełmie. Już w 1862 r. przedstawicielstwo rosyjskie w Rzymie wysunęło sprawę misji kanonicznej na ordynariusza w tejże diecezji dla biskupa Jana Teraszkiewicza, dotychczasowego administratora. Jednocześnie jako sufragana z prawem następstwa i koadiutora w tej diecezji zaproponowano ks. Jana Kalińskiego. Sprawa jego mianowania biskupem pomocniczym w Chełmie, jak wynika z akt, stała się trudnym problemem dla Sekretariatu Stanu i władz carskich. Od biskupów polskich napływały w jego sprawie uwagi i wyjaśnienia. Liczni księża przekazali również swoje opinie. W pismach docierających z Polski do Sekretariatu Stanu nazywany on bywał *Machiavellem chełmskim*. Przy tej okazji w aktach pojawiać się zaczyna nazwisko ks. Józefa Wójcickiego, rektora Seminarium Duchownego w Chełmie, który z inspiracji władz carskich odgrywał wyjątkowo nieprzychylną dla unii rolę.

W aktach Sekretariatu Stanu znajdujemy również liczne wzmianki o sytuacji kościoła katolickiego poza Królestwem, w Cesarstwie. Od 1875 r. informacje na ten temat przekazuje z diecezji łucko-żytomierskiej ks. Adam Kruszyński. Sprawa natomiast usunięcia z tejże diecezji i zesłania w 1869 r. biskupa Kaspra Borowskiego interesowała władze watykańskie bardzo długo. Jej oddźwięk znajdujemy w materiałach Sekretariatu Stanu jeszcze w 1895 r., już za pontyfikatu Leona XIII.

Problemy związane z sytuacją Kościoła w Galicji również znajdują ślad w aktach Sekretariatu Stanu. Najwięcej jest spraw dotyczących obsadzania stanowisk biskupich. Wydarzenia przedpowstaniowe, samo powstanie 1863–1864 r. i okres tuż po nim śledził uważnie kardynał Jakub Antonelli, sekretarz stanu Piusa IX. Sprawy Galicji budziły jego żywe zainteresowanie. W tym czasie administratorem części diecezji krakowskiej w zaborze austriackim został biskup Antoni Gałęcki. Z jego wypowiedzi znajdujących się w aktach wynika, że starał on się być w pełni lojalnym względem władz rządowych. Zwraca też uwagę korespondencja kardynała Antonellego w sprawach polskich z nuncjaturą wiedeńską. Z Galicji najwięcej też chyba napływało do Sekretariatu Stanu różnych drobnych kwestii. Np. biskup Antoni Monastyrski z Przemyśla podniósł w 1865 r. sprawę obsadzenia parafii w Mościskach.

Z zaboru pruskiego obfitsza korespondencja w sprawach polskich płynie do Sekretariatu Stanu głównie po powstaniu styczniowym. Nasilenie jej obserwujemy w okresie tzw. kulturkampf. Na czoło wybija się sprawa kardynała Mieczysława Halki Ledóchowskiego. Jego osoby oraz sytuacji kościoła katolickiego w zaborze pruskim dotyczy również korespondencja Sekretariatu Stanu z nuncjaturą wiedeńską, która, jak się wydaje, miała dużo do powiedzenia w sprawach ogólnoniemieckich. Z jej opinią liczone się w Sekretariacie Stanu i po zjednoczeniu Niemiec. Wskazuje na to stała wymiana pism w kwestii niemieckiej prowadzona w latach 1872–1891.

W aktach Sekretariatu Stanu z lat 1878–1888 spotkać można liczne relacje o sytuacji politycznej i położeniu chrześcijan w Turcji. Wiąże się to z polityką bliskowschodnią Watykanu, jego stosunkami z Rosją oraz sprawą unii kościelnej na Bałkanach, w Galicji i w Królestwie. Przekazywane były w tej sprawie specjalne raporty delegatury w Konstantynopolu. Informacje na ten temat spotykamy i później, także w 1891 r.

Problemy zbliżone do tych i te same znajdują odbicie również w aktach zespołu *Epistolae ad Principes*. Zawarte są tam listy kierowane do biskupów i otrzymywane od nich. Dla charakterystyki sytuacji w Polsce najbardziej interesujące są te ostatnie. Z listów biskupich dowiadywała się Stolica Apostolska o sytuacji religijnej i politycznej w Polsce. Akta wykazują, że wiadomości o wydarzeniach z lat 1861–1862 rozgrywających się w kraju napływały do Rzymu początkowo głównie z Galicji. Jest to zrozumiałe, gdy się weźmie pod uwagę utrudnienia istniejące w tym czasie w zaborze rosyjskim. Najobszerniejsze informacje o manifestacjach patriotyczno-religijnych, o konspiracji przedpowstaniowej i o angażowaniu się w te akcje duchowieństwa słał do Rzymu arcybiskup lwowski obrządku łacińskiego Franciszek Ksawery Wierzchleyski. Lojalny politycznie względem władz austriackich, był on zdecydowanym przeciwnikiem akcji powstańczej. Krytycznie więc odnosił się on do manifestacji i działalności spiskowej w kraju. W raportach przesyłanych do Rzymu skarżył się, że hymn „Boże, coś Polskę” śpiewają często wspólnie panowie, lud prosty, a nawet luteranie i Żydzi i to przed Sanctissimum. W hymnie tym nie ma *nic przeciw wierze* — dodawał.

Docierały oczywiście do Rzymu, chociaż może nieco rzadziej, relacje biskupów z Królestwa o położeniu Kościoła i wydarzeniach politycznych z lat 1861–1862. Przesyłali swoje uwagi Beniamin Szymański, biskup podlaski, oraz sufragan tamtejszy, biskup Józef Twarowski, pisali Józef Michał Juszyński, biskup sandomierski, Jan Teraszkiewicz, biskup unicki z Chełma, Walenty Baranowski, sufragan lubelski, biskup Henryk Plater, sufragan z Łowicza oraz Zygmunt Szczęsny Feliński, arcybiskup warszawski. Ten ostatni przekazywał papieżowi m. in. informacje o generale Aleksandrze Lüdersie, wielkim księciu Konstantym, Walerianie Płatonowie i innych dygnitarzach carskich. Miały miejsce też wspólne oświadczenia całego episkopatu Królestwa Polskiego przekazywane Stolicy Apostolskiej. W latach 1863–1864 kierowano w listach biskupich do Rzymu wiadomości o prześladowaniach ludności i represjach stosowanych wobec społeczeństwa polskiego przez wojsko i aparat policyjny w związku z powstaniem. W korespondencji biskupów polskich nie milkną też w tym czasie sprawy unickie. Informują oni Watykan o zakusach władz carskich, o próbach ściślejszego powiązania unii z prawosławiem, a co za tym idzie i rusyfikacji unitów. Biskup Jan Teraszkiewicz nazywany bywa kochającym unię człowiekiem, ale o słabym charakterze.

Po powstaniu trwa nadal, aczkolwiek dodatkowo ograniczona, wymiana listów biskupów polskich z Królestwa z Rzymem. W 1869 r. pisze do Rzymu biskup sejneński. Watykan dowiaduje się o wpływach namiestnika Berga na bieg spraw kościelnych w Królestwie. Z *Lublina de Polonia* pisze w 1870 r. do Rzymu biskup Walenty Baranowski. Informuje on o sprawach diecezji podlaskiej połączonej przez carat z lubelską, o księdzu Kazimierzu Sosnowskim, na którego w pierwszej fazie spadł obowiązek zarządzania obu diecezjami i o problemach bieżących. W 1875 r. relację o stanie swej diecezji przekazał biskup sandomierski, Józef M. Juszyński. Spotyka się też korespondencję z diecezji znajdujących się w Cesarstwie. W 1878 r. pisze biskup Antoni Fijałkowski. Stale oczywiście napływają sprawozdania z Galicji. Przeważają w nich w tym czasie różne problemy lokalne. Po 1880 r. natomiast w pismach słanych do Rzymu dużo miejsca zajmuje sprawa kolekty. W połowie ostatniego dziesięciolecia XIX w. wzrosło najprawdopodobniej zainteresowanie władz watykańskich sytuacją unitów w Galicji. Pojawiają się mianowicie raporty arcybiskupa lwowskiego obrządku grekokatolickiego, Sylwestra Sembratowicza kierowane do Leona XIII.

Korespondencja z zaborom pruskim staje się bardziej ożywiona dopiero po powstaniu. W 1869 r. trwa wymiana listów z kapitułą pelplińską. Z wielu parafii polskich w Prusach płyną życzenia z okazji pięćdziesięciolecia kapłaństwa Piusa IX. W 1876 r. przesłano do Rzymu rezolucję polskiej ludności Mogilna uchwaloną 10 października 1875 r. Czytamy w niej: *My deklarujemy, że nasz język narodowy powinien mieć te same prawo co język niemiecki*. W 1876 r. po przyjeździe Mieczysława Halki Ledóchowskiego do Rzymu napływają do niego, najczęściej kierowane do papieża, liczne telegramy i listy z parafii polskich zaboru pruskiego. W późniejszym okresie, w latach do 1895 r., spotykamy już mniej relacji o położeniu Kościoła w Wielkopolsce, na Pomorzu lub Śląsku.

W Archiwum Watykańskim, wśród akt obfitujących w polonica, zasługują na uwagę również materiały zgromadzone w zespole Archiwum Prywatne Piusa IX (Archivio Privato di Pio IX)⁶. Spośród ponad dwóch tysięcy woluminów wiele dotyczy spraw polskich. Aktualnie udało się stwierdzić, iż prawie wyłącznie materiały dotyczące Polski zawierają następujące woluminy: 367, 529, 660, 667, 669, 670, 686, 828, 849, 906, 910, 944, 966, 1099, 1113, 1187, 1372, 1339, 1407, 1502, 1615, 1656, 1689, 1772, 1736, 1827, 1832, 1866, 1877, 1886, 2081, 2208. Oczywiście i w innych woluminach akt z Archiwum Prywatnego Piusa IX sprawy polskie najprawdopodobniej występują. Wymaga to jednak szczegółowego przebadania.

W materiałach powyższych szczególnie eksponowaną pozycję zajmują sprawy unii kościelnej, w ogóle a w Królestwie i w Galicji w szczególności. Problemy te skupiały uwagę Piusa IX już od pierwszych lat jego pontyfikatu. Pierwsze wiadomości na ten temat uzyskał papież w piśmie z 27 grudnia 1850 r. Zawiera ono informację o sytuacji w grekokatolickiej archidiecezji lwowskiej. W 1852 r. napłynęły do kancelarii papieskiej dalsze sprawozdania o położeniu unii, mianowicie w diecezji chełmskiej. Dowiedział się wówczas Pius IX szerzej o próbach kształcenia duchowieństwa unickiego w prawosławnej Akademii Duchownej w Moskwie. Najpełniejszy opis sytuacji Kościoła w unickiej diecezji chełmskiej otrzymał papież w 1858 r. Przedstawiono mu wówczas obszerną charakterystykę całej kapituły diecezjalnej, wszyst-

⁶ Nie zostały one dotąd zmikrofilmowane.

kich profesorów Seminarium Duchownego oraz dołączono spis, z najważniejszymi danymi biograficznymi, 204 kapłanów unickich. Omówiono też tam działalność zakonu bazylianów. Szerzej sprawy tego zakonu i jego pięciu klasztorów w Królestwie (w Warszawie, Chełmie, Lublinie, Zamościu, Białej) opisane zostały w innym dokumencie, bez daty, przypuszczalnie z drugiej połowy XIX w. Z akt Piusa IX dotyczących unii wynika, iż szczególną uwagę władze watykańskie skupiały, wyjąwszy administratora diecezji, biskupa Jana Teraszkiewicza, na osobach księży: Józefa Wójcickiego, Deodata Smoleńca, Stefana Szokalskiego, Adama Jankowskiego oraz Mikołaja Pocięja. Pojawia się też niejednokrotnie nazwisko ks. Stefana Laurysiewicza, bazylianina, z czasem wysłannika watykańskiego na Bałkany w sprawach unii, a w kraju współorganizatora głośnej manifestacji horodelskiej z 10 października 1861 r. W okresie samego powstania wzrosło jeszcze bardziej zainteresowanie czynników watykańskich sprawami polskimi. Papieżowi dostarczano relacje dotyczące nawet drobnych wydarzeń. Zofia Odescalchi przekazała 13 marca 1863 r. Piusowi IX raport hrabiego Leopolda Poletyły o napadzie wojsk rosyjskich na jego dwór w Wojsławicach. W archiwum papieskim znajdujemy też m. in. Opis cierpień Kościoła Katolickiego w Polsce od 1830 r., sporządzony w 1864 r.

W aktach z lat popowstaniowych, znajdujących się w Archiwum Prywatnym Piusa IX sprawy położenia Kościoła w Polsce w poszczególnych zaborach, zajmują coraz mniej miejsca. W ósmym dziesięcioleciu XIX w. aż do ostatnich dni pontyfikatu Piusa IX już tylko kwestia unii znajduje odbicie w materiałach archiwum papieskiego.

Les Polonica du XIXe siècle aux Archives du Vatican

Les documents concernant la Pologne qui se trouvent aux Archives du Vatican n'étaient jusqu'ici connus que pour la période atteignant le 1 juin 1846. Ce n'est que depuis peu que les documents du pontificat de Pie IX ont été rendus accessibles aux historiens (c'est à dire jusqu'au début de 1878). Le "Institutum Studiorum Ecclesiasticorum" polonais de Rome s'occupe de les microfilmer. En ce qui concerne le XIXe siècle on y réuni plus de 15 000 microphotos de documents appartenant au Secrétariat d'État et environ 2000 de l'ensemble dit Epistolae ad Principes pour la période allant de 1861 à 1895; ils concernent également le pontificat de Léon XIII, officiellement inaccessible encore aux historiens. L'auteur de l'article présente aussi l'«Archivio Privato di Pio IX», dont les Polonica n'ont pas encore été microfilmés.

Les documents concernant la Pologne qui se trouvent dans les fonds d'archives mentionnés ci-dessus, fournissent, entre autres, des renseignements sur la période précédant l'insurrection polonaise de 1863 et sur cette insurrection même, ainsi que sur les répressions qui s'ensuivirent. Il y existe une riche correspondance entre l'Ambassade de la Russie à Rome et le Secrétariat d'État au sujet de nominations aux sièges épiscopaux dans le Royaume de Pologne et de la situation politique dans cette partie du pays. Vers 1875 on y voit apparaître fréquemment des questions concernant le diocèse uniaste de Chełm, et dans le territoire annexé par la Prusse. Nombreux sont les documents sur le "Kulturkampf" en Grande Pologne, en Silésie et en Poméranie, et ceux qui mentionnent la personne de l'archevêque Mieczysław Halka Ledóchowski. A partir de 1890, les problèmes polonais occupent déjà moins de place dans les ensembles de dossiers des Archives du Vatican qu'on vient de mentionner.

Traduit par Jadwiga Dąbrowska